

МАЪНАВИЯТ МУЛКИГА САЁХАТ

Қадим ул-айёмдан ўз бағридан етишиб чиққан буюк фарзандлари миллатнинг қаддини кўтариб, жаҳон миқёсидаги мақомини таъйин этган, унинг шаънини улуғлаб, донғини дунёга таратган. Бундай бетакрор истеъдод сохиблари айни пайтда муайян халқ доирасида қолиб кетмай, балки бутун инсониятга дахлдор бўлганлар – жаҳон илм-фани, маданияти ва адабиёти ривожига муносиб ҳисса қўшиб, ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатганлар. Дунё аҳли чексиз хавас ва хайрат билан тилга олаётган, ҳаёти ва ижодини камоли ихлос билан ўрганаётган оламшумул истеъдодлар мукаддас ўзбек заминидан ҳам кўплаб етишиб чиққан.

Биз дунёдаги буюк маънавият яратган халқлардан биримиз. Биздаги бекиёс маънавий хазина жаҳон халқларининг унча-мунчасида йўқ. Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек каби комусий алломалар, Имом Термизий, Имом Бухорийдек буюк муҳаддис ва уламолар, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Собир Термизий, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Замахшарий, Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур сингари забардаст олим ва адиблар, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолик Ғиждувоний, Сулаймон Боқирғоний, Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд, Абулвафо Хоразмий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий каби азиз-авлиёлар асрлар давомида халқимиз номини улуғлаб, шуҳратини дунёга таратиб келганлар ва абадулабад назаркарда юртимизнинг шон-шавкатини таъминлашлари шубҳасиз.

Буюк аждодларнинг ҳаёт ва ижод йўли авлодлар учун ҳамиша намуна мактаби бўлиб келган: биз уларнинг ибратли турмуш тарзидан чин инсонийлик сабоғини ўқиб,

бу дунёда одам боласи ўз олдига муайян мақсад қўйиб, шу йўлда изланиб, интилиб, курашиб яшаши лозимлигини ўргансак, бебаҳо асарларини мутолаа қилиб, қалбимизга қувват оламиз, тафаккуримизни парвозга шайлаймиз. Зеро, ўзингдан кейингиларга ибрат бўлай десанг, ўзингдан аввалгилардан ибрат ол дейишади.

«Модомики, мен бошқалардан кўра узокрокни кўра олган эканман, бунинг сабаби мен буюкларнинг елкасида турган эдим», — деганида Исаак Ньютон минг қарра ҳақ эди. Зеро, келажагимизнинг қанчалик буюк бўлиши ўтмиш меросини нечоғлик ўқиб-ўзлаштиришимизга боғлиқ. Айни жиҳатдан мустақиллик йиллари чинакамига миллий қадриятларни тиклаш, маънавиятни юксалтириш, халқимизнинг шонли фарзандларини улуғлаш, шу орқали унинг ўзини англашини кучайтириш ва қаддини кўтариш даври бўлди. Истиқлол туфайли азалий ва абадий сарчашмаларимизга қайтиб, уларнинг маънавиятимизни бойитиб, руҳимизни юксалтирадиган мўъжизакор сувларидан чанқоғимизни қондира бошладик. Эзгу қадриятларга, шонли тарихга, мумтоз меросга муносабатнинг ижобий томонга ўзгариб, бу борада холис нуқтаи назарнинг қарор топиши туфайли кейинги йилларда илгари турли сабаб-баҳоналар билан қораланган, синфий ва сиёсий тамға босилган миллий маънавиятимизнинг кўплаб дарғалари номи оқланди, уларнинг ҳаёти ва ижоди ўрганилиб, асарлари халққа етказилди.

Ушбу тўплам халқимиз тарихида ёрқин из қолдирган, жаҳон илм-фани, маданияти ва адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган 50 га яқин ана шундай ҳар бири бир дорилфунун бўлган буюк олим ва адибларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида хикоя қилувчи, ижодининг асосий йўналишлари ва бадий маҳоратининг муҳим қирраларини очиб берувчи мақолалардан ташкил топган. Табиийки, улар орасида асарлари халқимиз ичида кенг тарқалгани ва севиб ўқилгани жиҳатидан маънавиятимизнинг ажралмас таркибий қисмига айланиб кетган Абу Абдулло Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Умар Хайём, Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Фузулий, Махтумқули, Муллонафас каби Шарқ оламида машҳур сўз санъаткорлари ҳам бор.

Сўнгги йилларда буюк аждодларимиз ҳаёти ва ижоди ҳақида хикоя қилувчи кўплаб китоблар яратилди.

Тўпламнинг бошқа китоблардан фарқи, ундаги мақолалар умумий характерда бўлмай, балки мавзунинг бир қадар кенг ва чуқур ёритилганлигида – у ёки бу олиму адиб ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ деярли барча масалалар қамраб олинганлиги ҳамда турли тоифанинг тушуниши ва ўзлаштиришини ҳисобга олиб, илмий-оммабоп услубда ёзилганлигидадир. Шу жиҳатдан у соҳа мутахассислари ва кенг ўқувчилар оммасининггина эмас, айти пайтда олий ўқув юртлари, коллеж ва лицейлар, ўрта мактабларнинг тил ва адабиёт ўқитувчилари ва ўқувчилари, филология йўналишида таҳлил олаётган магистр ва талабаларнинг ҳам бу борадаги талаб ва эҳтиёжларини муайян даражада қондиради, деб ўйлаймиз.

СЎЗ МУЛКИНИНГ СОҲИБҚИРОНИ

Дунё илму адаб аҳлини асрлар давомида ҳайратга солиб келаётган муаззам форсий адабиётнинг тамал тошини қўйган, унинг Одам Атоси деб улуғланган, ўзидан кейинги барча Шарқ шоирлари томонидан устод сифатида эътироф этилган Абу Абдулло Жаъфар бинни Муҳаммад Рудакий 858 йили Самарқанд яқинидаги Панжрўдак қишлоғида туғилган. Бу қишлоқ ҳозирда Тожикистон Республикасига қараса-да, Шарқ мамлакатларида шоирни ҳамон Рудакий Самарқандий, Рудакий Бухорий деб тилга оладилар. Унинг таҳаллуси ўзи туғилган қишлоқ номидан олинган бўлиб, руд деган чолғу асбоби билан боғлиқлиги тўғрисидаги фикрлар ҳақиқатдан йироқ.

Рудакий алоҳида қобилият соҳиби бўлиб, «саккиз ёшида Куръонни хатм қилиб, қориликка ўтган ва шеър ҳам ижод қила бошлаган. Чиройли овози туфайли ашула айтиш ва уд¹ асбобини чалишга киришиб, бу санъатда маҳорат кўрсатади»². Ёш истеъдоднинг овозасини эшитган Наср ибн Аҳмад уни Бухорога – сомониёлар саройига даъват этади. Унинг истеъдоди Бухорода нашъу намо топади.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, «...устод Рудакий адвор³ ҳам мусиқа фанида тамом қувватга эга эди... унинг илмлар ва кўп фанлардан тамом воқифлиги бордир. Шеърят турларидан қасида ва маснавийни (ҳам) яхши айтар эрди. Устод Рудакий хосу авом олдида баланд мартабага эришган»⁴.

¹ Уд – тўрт торли қадимий чолғу асбоби, барбат. Форобий томонидан унга бешинчи тор қўшилган.

² *Абдураҳмон Жомий*. Баҳористон (Форсийдан Ш. Шомухамедов таржимаси). Тошкент, 1997 йил, 67–68-бетлар.

³ *Адвор* – бу ерда: мусиқа асбоби, қуй чалиш.

⁴ *Давлатшоҳ Самарқандий*. Шоирлар бўстони (Форсийдан Б. Аҳмедов таржимаси). Тошкент, 1981 йил, 23-бет.

Рудакийнинг басирлиги тўғрисида манбаларда турли фикрлар юради: бир хиллари шоирнинг онадан кўр туғилганлигини таъкидласалар, иккинчилари Бухоро амири қарматликда айблаб, унинг кўзига мил тортганлиги ҳақида маълумот берадилар. Ислом динига муҳолифатда бўлган қарматлар ҳаракати IX аср охирида Ироқда вужудга келган. Улар 899 йили Шарқий Арабистонда ўз давлатларини тузганлар ва у XI асрнинг охиригача мавжуд бўлган. Ижтимоий дастурни илгари суриб, мулкий тенгликни тарғиб этгани учун ҳам қарматлар ҳаракати мусулмон дунёсидаги катта ҳудудни қамраб олиб, халқ оммаси ва илғор фикрли кишиларнинг асосий қисмини жозибали ғоялари билан ўзига жалб қилди. Бунинг натижасида кўплаб ғалаёнлар, давлат тўнтаришлари бўлиб ўтди. Улкан сиёсий арбоб, сомонийлар саройида 40 йил вазирлик қилган Абулфазл Балъамий ҳам, унинг дўсти ва маслакдоши Рудакий ҳам қарматийлик ғояларига хайрихоҳ эдилар. Бундай кишилар ҳукмдор ва амалдорлар учун хавфли эканлиги табиий. Шунинг учун Балъамий саройдан четлаштирилиб, Рудакий даҳшатли жазо олади. Шоирнинг табиат манзараларини хайратланарли даражада ёрқин ва жонли тасвирлаганидан келиб чиқиб, кўпчилик унинг туғма кўр бўлганига ишонмайди. Немис шарқшуноси Эте биринчи бўлиб Рудакийнинг кўр туғилганлигига шубҳа қилган эди. 1956 йили шоир калла суягини текшириб кўрган антрополог М. Герасимов кўз косасида қолган излардан Рудакийнинг кўзи куйдирилиб кўр қилинганлигини аниқлади.

Адабий-тарихий манбалар Рудакий меросини 700 мингдан 1 миллион 300 минг мисрагача кўрсатишади. Афсуски, бизга қадар бу муаззам мероснинг жуда оз қисми етиб келган. 1956 йили 1100 йиллик юбилейи муносабати билан унинг пароканда шеърлари бир ерга жамланганда 1840 мисрани ташкил этган эди. Садриддин Айнийнинг гувоҳлик беришича, у ўз шеърларидан девон тузган илк шоир ҳисобланади. «Бўи жўи Мўлиён ояд ҳаме» («Мўлиён ариғининг бўйи келмоқдадир») мисраси билан бошланадиган ғазали унга фавқулудда шухрат келтиради. Унга 120 шоир тазмин битган, лекин бирортаси Рудакий даражасига кўтарила олмаган. «Модари май» («Майнинг онаси») қасидаси ҳам машҳур. Буюк ҳинд эпоси «Калила ва Димна»ни шеърӣ таржима қилган.

Илму адаб ахли шоир услубини «сахли мумтанеъ», яъни «осону мумкин эмас», деб баҳолаганлар. Рудакий ва унинг издошлари форсий шеърятда бир неча аср хукмронлик қилган Хуросон (ёки Туркистон) услубига асос солиб, уни ривожлантирганлар.

Рудакий арузни чуқур ўрганиб, уни халқ орасида кенг тарқалган қўшиқларга татбиқ қилиш натижасида ўнга яқин янги вазнлар кашф этган. Жумладан, мақбузи аслам Рудакийгача арузда бўлмаган. Уларнинг қўпчилиги халқ қўшиқларининг бармоқ вазнлари асосида тузилган. Шоирни рубоий жанрининг ёзма адабиётдаги кашшофи ҳам дейдилар. Чунки жанрнинг барча талабларига жавоб берадиган илк рубоийлар Рудакий қаламига мансуб.

Шарқ поэтикаси устодларидан Шамс Қайс Розийнинг ёзишича, Рудакий ҳайит байрамида Фазна шахри сайилгоҳларини айланиб юрар экан, ёнғоқ ўйнаётган болаларнинг олдидан чиқиб қолади. Улар орасида бир бола ниҳоятда гўзаллиги, ҳаракатларининг беҳад нафислиги, сўзларининг жуда ёқимлилиги билан ҳамманинг эътиборини тортар эди. Отган ёнғоқларидан бири белгиланган жойдан ўтиб кетса-да, яна орқаси билан думалаб, нишонга келиб тушганини кўрганда у қувонганидан: «Ғалтон-ғалтон ҳамеравад то буни кў» («Думалаб-думалаб, кўча четига чиқиб кетади-я»), — деб юборади. Бу жумла оҳанги ўз мусикаси билан шоирга жуда хуш ёқади ва у арузнинг ҳазаж баҳридан шунга мос вазн келтириб чиқаради.

Рудакий шеърлари ниҳоятда халқчиллиги, теран ҳаётий ҳақиқатлар, фалсафий фикрларни барчага тушунарли, содда бир тарзда акс эттириши, енгил ва равон услуби, мусикий оҳанги, ҳассос руҳи, самимияти билан алоҳида ажралиб туради. Буюк немис шоири ва мутафаккири Гёте бадиий ижод жараёнини уч босқичга бўлган эди: соддалик, мураккаблик ва яна соддалик. Кейинги соддалик бу катта ҳаётий тажриба, чуқур билим, кенг дунёқараш, донишмандлик, ҳикмат омухта қилинган буюк соддалик бўлиб, унга унча-мунча шоир етишолмайди: Рудакий шеърларидаги соддаликни худди ана шу соддаликка ўхшатиш мумкин. Зеро, бир қарашда содда ва тушунарли кўринган бу шеърлар катта ҳаёт ҳақиқати, теран фалсафий фикрни ўзида омухта этган. Шунинг учун ҳам Рудакийга эргашганлар кўп бўлган, лекин ҳеч ким унга ўхшатиб ёзолмаган. Шунинг учун ҳам Махмуд

Ғазнавий саройнинг малик уш-шуароси, забардаст форс шоирларидан бири Унсурий ўз эътирофини шундай ифодалаган эди:

Ғазал рудакийвор бўлгай ғўзал,
Рудакийча ғазал ёза олмадим.
Жуда нозик хаёл билан уриниб,
Бу парда ичига йўл тополмадим.

Рашидий Самарқандий Рудакийни шоирлар сардафтари деб лутф этса, Низомий Самарқандий сўз соҳибқирони деб улуғлаганди. Ибни Ямин сомонийлар салтанатининг чироғи Рудакий туфайли шуъла сочади деса, Шариф Гургоний бу сулола ҳукмронлигидан ёдгор бўлиб Рудакийнинг шеърлари-ю, Борбад куйларигина қолганлигини айтади:

Бу дунёда сосоний, сомонийлар тўплаган
Шунча мулку неъматдан нима қолди бу замон?!
Ва лекин Рудакийнинг қасидаю мадҳлари
Ҳамда Борбад қўшиғи яшаб келмоқда ҳамон!

Ҳақиқатан ҳам, Рудакийнинг мана бундай чуқур маъноли ва қуйма байтларига тенг келадиган мисралар ижод қилиш қийин:

Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.

Ёки

Ҳар киши ҳаётдан олмаса таълим,
Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим.

(Муинзода таржималари)

Бу байтлар ҳаётнинг барча аччиқ-чучугини тотган катта тажриба эгаси, ўз замонасининг ҳамма билимларини эгаллаган қомусий аллома, сўз санъатида етук маҳорат ҳосил қилган беқиёс истеъдод соҳиби бўлган улкан ва ҳассос қалб қаъридан қайнаб чиққан қуйма ҳикматлардир.

Бу байтлар таржима воситасида ўзбек ўқувчилари орасида ҳам машҳур бўлиб кетган: бирор тўй-маросим, давра ёки йиғилиш йўқки, улар ўқилмаса!

Донишманд шоирнинг деярли ҳар бир байти ҳикмат, насиҳат. Мана, у ўз фарзанди бўлмиш инсоннинг қувончу қайғусига бепарво дунё ҳақида қандай хулоса чиқаради:

Бу жаҳон мисоли ўгай онадир,
Унга киз ўгайдир, ўғил бекадр.

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси)

Дунёнинг тузилиши, ҳаёт ходисалари, инсон феъл-атвори, хатти-ҳаракатлари устидан фалсафий хулоса чиқариш, панд-насихат — шоир шеърятининг етакчи хусусияти ҳисобланади. Мисоллар:

Ахволинг танг келса, тинчима зинҳор,
Ҳар қандай тангликдан чиқиш йўли бор.

Тўғри йўлдан тойма, тойма, эй одам,
Эгри йўлдан борур жойинг жаҳаннам.

(Ш. Шомуҳамедов таржималари)

Рудакий шеърларида ташбеҳлар ниҳоятда ҳаётий, содда, лекин мазмуни теран, маъноси кенг, ўзи охорли ва кўпинча фавқулодда:

Ёвларинг паст бўлсин мисли биёбон,
Дўстларинг юксалсин мисоли осмон.

Бир қарашда жуда оддий туюлган бу ўхшатиш ўз маъно-мазмун қиррасининг чуқур ва кенглиги билан кишини ҳайратга солади: ахир, ердай оёқ ости, осмондай юксак яна нима бор?!

Ёки:

Киприкларга калққан кўзим ёшлари
Гўё ток зангида узум бошлари.

Бу ерда киприкда осилган кўз ёшлари токда осилиб турган узум бошларига ўхшатилаяпти.

Рудакий ишқу муҳаббатни ҳам баланд пардаларда куйлаган, дунёвий севгини улуғлаган шоир ҳисобланади. Буюк форс ишқий шеъряти Рудакий отлиғ чашмадан сув ичади. Зеро, ишқий шеърятнинг илк гўзал намуналари унинг қаламига мансуб.

Рудакийнинг ишқий шеърлари ўзининг жўшқинлиги, самимияти, халқона лутф ва кинояга омухталиги, енгил юмор туйғусига йўғрилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Табиийки, улар ташбеҳу тимсолларга бой, шаклан содда ва енгил кўринса-да, мазмунан теран ва бадиий баркамол. Чунончи:

Лайли юзи каби лола кенг саҳрода кулиб турар,
Мажнун кўзи каби булут кон ёшини қилур дарё.

Оқар сувдан келмоқдадир ҳар соатда гулоб ҳиди,
Менинг ёрим ариқ ичра гул юзини ювмиш гўё.

(Муинзода таржимаси)

Рудакий ўз шеърларида талмех санъатидан ҳам «қўб ва хўб» фойдаланган. Талмех — шеърда ўз фикрини кучайтириш, тасдиқлаш ёки сўзни мухтасар қилиш мақсадида машхур воқеа, шахс ёки асарга ишора қилиш. Чунончи:

Юсуф каби хуснидан фиғон қилди дилим,
Миср бонуларидек ўзни қон қилди дилим,
Бўса ила бошда меҳрибон қилди дилим,
Энди эса қайғуга нишон қилди дилим.

(Эргаш Очилов таржимаси)

Маълумки, Юсуф алайҳиссалом хусну малоҳатда тенгсиз бўлган. Уни севиб қолгани учун Миср хотинлари Зулайхони гап-сўз қиладилар. Шунда Зулайхо меҳмон қилиш баҳонаси билан уларни уйига чакириб, олдиларига турли-туман мевалар ва арчиб ейишлари учун пичок кўяди-да, Юсуфни бошлаб киради. Унинг хусну жамолидан кўзларини узолмай қолган хотинлар мева қолиб, ўз бармоқларини тўғрай бошлаганларини ҳам билмай қоладилар. Бу ерда шоир шу воқеага ишора қилиб, ўз маъшуқасининг ҳам хусну малоҳатда Юсуфмонанд эканлиги, унинг жамолидан маст бўлган кўнгил Миср хотинларидек ўзини қонга белагани, аввал бўса билан ошиққа лутфу марҳамат кўрсатган маҳбубанинг энди уни қайғу қабрига ташлаб кетганини гўзал бадиий шаклда ифода этади.

Ўз фикрларини тасдиқлаш, кечинмаларини кучлироқ ифодалаш учун шоир Юсуф ва Зулайхо образига тез-тез муружаат қилади:

Эшитганман Юсуфда бор экан деб учгина кўйлак,
Хаёт ўтқарганида роҳату қулфат кучоғида.
Бири қон ичра булғанди, бири йиртилди тухматдан,
Бири Яъқуб кўзига етди-ю, очди чаноғида.
Юзим ўхшар биринчига, дилим иккинчига ўхшар,
Учинчиси насибим бўлғусидир васл чоғида.

(Муинзода таржимаси)

Юсуфдан ўч олишни режалаштирган акалари уни алдаб овга олиб кетганларида укаларини қудуққа ташлаб,

кўйлагини бир кўйнинг қонига булғаб, оталарига келтириб кўрсатадилар-да: «Юсуфни бўри еб кетди», — деб ёлғон гапирадилар. Бу қонли кўйлак — Юсуфнинг биринчи кўйлаги: ёр ҳажрида заъфарон тусга кирган юзини шоир унга нисбат беради.

Зулайхо Юсуф билан ишрат қилиш ниятида уни хилват хонага чорлаганида Юсуф зиндондан ҳазар қилиб қочади, Зулайхо уни ортидан қувиб, этагига чанг солади — кўйлакни йиртади-да, мақсадига етолмаганидан аламзада бўлиб, Юсуф менга тажовуз қилди, деб тухмат қилади. Натижада, Юсуфни зиндонга солишади. Шоир хижрон дарду аламларидан тилка-пора бўлган юрагини ана шу иккинчи кўйлаққа ўхшатади.

Оллоҳнинг марҳамати билан ниҳоят Юсуфнинг беайб эканлиги аниқ бўлиб, у Миср ҳукмдори бўлади, Зулайхога уйланади. Қаҳатчиликда қолган акалари ҳузурига буғдой сўраб келганларида отасининг унинг ҳажрида йиғлай-йиғлай кўр бўлиб қолганини эшитади-да, улар орқали ўз кўйлагини бериб юборади — кўйлакни кўзига суртган Юсуфнинг отаси Яъқуб алайҳиссаломнинг кўзлари очилиб кетади. Ёр васли насиб этса, унинг кўйлаги бўйидан менинг ҳам айрилиқ дардида хира тортган кўзларим очилиб кетади, деб ташбеҳ этади шоир.

Рудакий шеърлятида ташбеҳлар ниҳоятда ҳаётий, содда, айни пайтда, маъно кирралари кенг, ўзи оҳорли ва кўпинча фавқулудда. У ўз шеърлярида бошқа кўплаб шеърлий санъатлар, жумладан, талмех, тазод, тажнис, муболаға, ирсоли масал, таносуб, такрор, савол-жавоб, истиора, киноя, тажохилу орифона, игрок кабилардан ҳам маҳорат билан фойдаланган.

Тасаввуф адабиётида етакчи мотивга айланган май тимсоли ҳам илк бор Рудакий ижодида бўй кўрсатган эди. Хайёмона «майпарастлик»нинг ибтидоси ҳам Рудакий шеърляридан бошланади. Чунончи:

Қарорсиздур булут, елдек бу жаҳон,
Бода келтур, қилма ҳеч нарсани ёд.

Бу майдан бир томчи Нил ичра тушса,
Ҳамиша маст қилур хиди наҳангни.
Қийик бир қатрасини саҳрода ичса,
Арслондек кўзига илмас палангни.

(Муинзода таржималари)

Ривоят қилишларича, Хуросон сафарида Бухоро амири Наср ибн Аҳмадга Марв (бошқа вариантда Ҳирот) об-хавоси ниҳоятда хуш келиб, шу ерда узок қолиб кетади. Вазиру аъёнлар юртни соғиниб, бетоқат бўла бошлайдилар. Лекин ҳеч ким юрак ютиб, бу ҳақда ҳукмдорга оғиз оча олмайди. Рудакийни совға-салом билан сийлаб, Амирни Бухорога қайтишга кўндиришни сўрайдилар. Шунда шоир Наср ибн Аҳмад ҳузурига кириб, мана бу ғазални куйга солиб куйлайди:

Бўи жўи Мўлиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.
Реги Омўю дурушти рохи ў,
Зери поям парниён ояд ҳаме.
Оби Жайхун аз нишоти рўи дўст
Хинги моро то миён ояд ҳаме.
Эй Бухоро, шод бошу дер зи,
Мир зи ту шодмон ояд ҳаме.
Мир мох асту Бухоро осмон,
Мох сўи осмон ояд ҳаме.
Мир сарв асту Бухоро бўстон,
Сарв сўи бўстон ояд ҳаме.

Мазмуни: «Мўлиён ариғи сувининг бўйи келмоқда, унга кўшилиб меҳрибон ёр ёди келмоқда. Аму қуми ўзининг барча дағалликларига қарамай, оёғимга худди ипакдай майин ёқиб тушмоқда. Жайхун суви (ҳар қанча қайнаб-тошмасин), дўст ёди хурсандлиги туфайли отимнинг белидан келмоқда. Эй Бухоро, шод бўл-у, таъзимга чик, Амир сен томонга шодмон келмоқда. Бухоро осмон бўлса, Амир ундаги ой – ой ўз осмонига келмоқда. Бухоро бўстон бўлса, Амир бир сарв – сарв бўстон сари келмоқда».

Бухоро соғинчи, ватан туйғуси, интизорлик кечинмалари чуқур ифодаланган бу кўшиқни эшитган Амирнинг қалбида юрт соғинчи шунчалик кўпириб-тошганки, ҳатто кийинишни ҳам унутиб, чодирдан югуриб чиқиб, отга минганча, «Қайдасан, Бухоро?» деб йўлга тушган экан. Аъёну надимлари ярим йўлда зўрға унга етиб, кийимларини кийдиришган.

Бадиҳатан айтилган бу ғазал фавқулодда шуҳрат тутади. Мана, неча асрки, у тиллардан тилларга, китоблардан китобларга кўчиб келмоқда. Шунинг учун ҳам

Низомий Арузий Самарқандий: «Бадиха айтиш ва тез шеър тўқиш билан сомонийлар сулоласи даврида Рудакий эришган бахтга хали ҳеч ким эришган эмас!» — деб лутф этган эди.

Рудакий ўзидан кейинги Шарқ адабиётига кучли таъсир ўтказган. Хусусан, форс-тожик адабиётида ундан таъсирланмаган, унга эргашмаган, ўз ижодий тақомилида уни устоз сифатида эътироф этмаган шоир йўқ ҳисоби.

Маълумки, Шарқ шеъриятида ўзининг ижодий салоҳияти, асарларининг шуҳрати, адабиётга қўшган ҳиссаси билан ифтихор қилиб битилган шеърлар ва алоҳида байтлар кўп учрайди. Бу илми бадеъда фахрия санъати деб юритилади. Чунончи, Рудакий ёзади:

Сен гувоҳ: шоирлар ичра мен мохир,
Сўзим тошни ипак қилмоққа кодир.

Форс-тожик адиблари, шоирлари ичида бир гап юради: «Икки шоир икки ҳукмдор даврида бекиёс шуҳрат ва мартабага эришди: Рудакий — сомонийлар салтанатида, Унсурий — ғазнавийлар саройида». Лекин Рудакий Абу Наср ибн Аҳмад дарборида 40 йил хизмат қилган бўлса-да, охир-оқибат мутаассиб рухонийларнинг кутқуси билан қарматликда айбланиб, саройдан четлатилади, кўзига мил тортиб, кўр қилинган шоир умрининг сўнгги йилларини қарилик, касаллик ва қашшоқликда ўтказиб, 941 йили вафот этади.

Рудакий асарлари ўзбек тилида бир неча марта нашр этилган, у ўзбек ўқувчиларининг ҳам ўз шоирига айланиб кетган. Шеърият ихлосмандлари унинг бир қанча байтларини ёд айтиб, ён дафтарчаларига битиб юрадилар. Шоир асарларини ўзбек тилига форс-тожик тили ва адабиётининг билимдонлари бўлмиш забардаст мутаржимлар Мунирхон Муинзода, Шоислом Шомухамедовлар таржима қилганлар. Фафур Фулом унинг машхур «Қариликдан шикоят» қасидасини ўзбекчалаштирган бўлса, Алибек Рустамов ва Сулаймон Раҳмонлар «Бўи жўи Мўлиён ояд ҳаме» номи газалини таржима қилишган. Самандар Воҳидов ҳам бир неча шеърларини ўчирган.

МУАЛЛИМИ СОНИЙ

Шарқда «Муаллими соний», яъни Арастудан кейинги «Иккинчи муаллим» номи билан шуҳрат қозонган қомусий олим Абу Наср Форобий 873 йили Сирдарё бўйидаги Фороб (Ўтрор) шаҳрида туркий қабиллага мансуб ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Тўлиқ исми — Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад ибн Ўзлуғ Тархон Форобий. «Унинг Ўрта Осиёдаги туркий халқлардан келиб чиққанлигини кўрсатиш учун баъзан номи кетига ат-Туркий деб ҳам қўшиб қўйилади»¹. Бошланғич маълумотни она шаҳрида олган бўлажак аллома Тошкент, Самарқанд ва Бухородаги мадрасаларда таҳсилни давом эттиради. Шундан сўнг билимини янада чуқурлаштириш мақсадида ўша даврнинг йирик илм ва маданият маркази бўлган Бағдодга йўл олади. Бу ерда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидан келган олиму талабалар тўпланган эди. У Абу Башар Матто ибн Юнус ал-Кунноийдан юнон тили ва фалсафасини, Юҳанна ибн Хийлондан эса тиббиёт ва мантиқ илмини ўрганади. Баъзи тарихий манбаларда келтирилишича, Форобий 70 дан ортиқ тилни билган. Абу Насрни дастлабки вақтларда қози бўлган дейишади. Илм-маърифатга чуқурроқ киришгач, у бу ишини ташлаб, бор-будини билим ўрганишга қаратибди, мол-дунё билан ҳеч қизиқмас экан.

Абу Наср Форобийдан:

— Фалсафа соҳасида ким ўткир — сизми ё Арасту? — деб сўраганларида:

— Агар мен унинг қўлида таълим олишга муяссар бўлганимда энг катта шоғирдларидан бири бўлган бўлардим, — деган экан камтарлик билан.

Форобийнинг 160 дан ортиқ асар ёзганлиги маълум. Лекин уларнинг кўпи бизгача етиб келмаган, «ҳозирга қадар дунё кутубхоналарида Форобий таълифлари деб сақланаётган мавжуд асарлар сони қирқдан ортимайди»². Турк олими Аҳмад Оташ унинг 160 та асари рўйхатини келтирган. Ўзбек олимларидан М. Хайруллаев 119 та, А. Ирисов 112 та асарини санаб кўрсатишади. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида Форобийнинг

¹ Ирисов А. Форобий — адиб. Тошкент, 1975 йил, 6-бет.

² Ўша манба. 9–10-бетлар.

18 та китоби қўлёмаси сақланади. Шарқ фани ва фалсафаси тарихида Форобий жуда катта ўрин эгаллайди. Алломанинг «Фалсафанинг маъноси ва келиб чиқиши», «Донолик асослари», «Мантиқ илмига кириш», «Илмларнинг келиб чиқиши ҳақида», «Масалалар моҳияти», «Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари», «Таълиқот», «Қонунлар ҳақида китоб», «Аристотель «Метафизика» китобининг мақсади тўғрисида», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар» асарлари айниқса машҳур. XIX асрда яшаган таниқли немис олими М. Мюльдер: «Шарқда фалсафани ҳақиқий, қатъий илмий асосда ишлаб чиққан киши деб фақат Форобийни ҳисобламоқ лозим», — деб ёзган экан. «Муסיқа ҳақида катта китоб»и XI асрдаёқ лотин тилига таржима қилинган. Айтишларига қараганда, «Қонун» деган муסיқа асбобини ихтиро қилган ҳам шу Абу Наср Форобий бўлган экан. У Платон, Аристотель, Евклид, Птолемей, Порфирий каби юнон олимларининг асарларини шарҳлади ва уларни янги ғоялар билан бойитиб, ривожлантирди. Ўрта асрларда мукамал ҳисобланган илмлар таснифини яратди. Унинг таснифи бўйича илмлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1) тил ҳақидаги илм (грамматика, орфография, шеърят, тўғри ёзув ва бошқаларни ўз ичига олади); 2) мантиқ илми (8 бўлимдан иборат бўлиб, тушунча, муҳокама, хулоса, силлогистика, диалектика, софистика ва бошқаларни ўз ичига олади); 3) математика (арифметика, геометрия, астрономия, механика, оптика, сайёралар, муסיқа ва оғирлик ҳақида илмлардан иборат); 4) табиий илмлар, илоҳий илмлар ёки метафизика; 5) шаҳар ҳақидаги илм (сиёсий илм, фикҳ, педагогика, ахлоқшунослик ва калом кириди). Форобий асарлари кўпроқ назарий характерда бўлиб, у асосан ўз давридаги табиий, аниқ ва ижтимоий фанларни билиш, тушунтириш ва ривожлантиришга катта аҳамият берган. Муаллимлик қилиб, Шом мадрасаларида талабаларга маърузалар ўқиган. «Тарихчиларнинг хабар беришларига қараганда, Дамашкнинг ўзида Форобийдан таълим олувчилар сони ўн мингга етган»¹.

Абу Наср Форобий 950 йили Дамашқда вафот этган ва «Боб ас-сағир» қабристонига дафн этилган.

¹ Абу Наср Форобий. Шеър санъати. Тошкент, 1979 йил, 9-бет.

Форобий тил ва адабиёт масалалари билан ҳам мунтазам шуғулланиб, «Шеър ва қофиялар ҳақида сўз» («Калом фиш шеър вал-қавофий»), «Риторика ҳақида китоб» («Китоб фи-л хитоба»), «Шеър китоби» («Китоб аш-шеър»), «Шоирлар санъати қонунлари ҳақида» («Мақола фи қавонайн синоат аш-шуаро»), «Луғатлар ҳақида китоб» («Китоб фи-л луғат»), «Хаттотлик ҳақида китоб» («Китоб фи санъат ат-китобат») ва бошқа асарларни ёзган. Улардан «Шеър китоби» ва «Шоирлар санъатлари қонунлари ҳақида» рисолалари таниқли шарқшунос Абдусодиқ Ирисов томонидан арабчадан таржима қилиниб, шарҳу изоҳлар билан нашр этилган. Бу китобларда у, жумладан, шеър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши, маълум бўлақларга бўлиниб, улар баббаравар ўқилиши, бадиий асарда воқеалар ҳаётда қандай бўлса, ўшандай — аслича тасвирланиши, айни пайтда, шеърятда ҳаёл ва тасаввур зарурлигини таъкидлайди. Шеърлар ё вазни, ё маъносига қараб бўлинишини қайд этади. Шеъринг асарларни ҳажвия, мадҳия, муҳофара, луғз (топишмоқ), кулгили, ғазалиёт ва васфий шеърларга бўлиб тасниф қилади. Нафақат араб ва форс шоирлари, балки юнон адабиёти жанрлари ҳақида маълумот беради, Хомер асарларини таҳлил қилиб, унинг «ўз шеърлари охирларининг баробар келишига риоя қилмаган»лигини кўрсатиб ўтади. Шоирлар хусусида фикр юритар экан, уларни уч тоифага бўлади: туғма истеъдод соҳиби ва образли тафаккур қобилиятига эга, лекин бадиий санъатлардан етарли хабардор бўлмаган шоирлар, ҳам лаёқатли, ҳам шеърят қонун-қоидаларини эгаллаган шоирлар, бу икки тоифадан бирига эргашадиган ёш шоирлар. Шоирлар ҳамиша ҳам кўнгил хоҳиши билан ижод қилмай, баъзида у ёки бу мавзу ва жанрда мажбуран асарлар ёзишларига тўғри келишини ҳам эътироф этади. «Айтайлик, бир шоир шеърят навларининг маълум бир навида ижод қилишига тўғри келади, бу эса унинг учун ўзи ижод қилишга одатланган шеър бўлади. Бу мажбурият ё ички, ё ташқи сабаблар билан бўлади. Аммо шоирнинг энг яхшиси туғма шоир бўлгани саналади»¹.

Шеър асосида ҳаётга тақлид, яъни ташбеҳ ётишини таъкидлаган Форобий шоирнинг етук ёки етук эмаслиги

¹ *Абу Наср Форобий. Шеър санъати. 37-бет.*

қўллаган ташбехларининг ҳақиқатга қанчалик яқин ёки узоқлигига боғлиқ бўлади дейди. Шоирнинг ижоддаги мавқеи унинг камолотига боғлиқлиги, бу ўз навбатида, ғоя ёки мавзу жиҳатидан бўлишини таъкидлайди. Рухий кайфият қалам аҳли учун белгиловчи аҳамиятга эгаллигини қайд этади. Тасодифан бир асари муваффақиятли чиқиб қолган ижодкор маҳоратли шоир (Форобийда: мулоҳазакор шоир) деган номга сазовор бўлолмайди, дейди. Шоирнинг бадиий санъатлар воситасида ўз шеърига сайқал беришни мусаввирнинг турли нақшлар билан уйга пардоз беришига ўхшатади.

Форобийнинг ёзишича: «...сўз — мулоҳаза билан бўладиган тақлид — ташбех ҳам икки турли бўлади: бир турида тақлид ўша нарсанинг ўзида деб тасаввур қилинса, иккинчисида эса, бир нарсанинг борлигини бошқа нарса орқали тасаввур қилинади»¹.

Бадиий ижодни комил инсонни тарбиялаб етиштирадиган воситалардан бири деб билган Форобий учун адабиёт — ҳаётни акс эттириши воситаси. Шунинг учун у бадиий тасвирнинг ҳаққоний бўлишини талаб қилади. Ҳаётини воқелик ва бадиий тўқима масалаларидан баҳс этиб, «шеърини сўзлар ғайри воқелик нарсаларни бизнинг тасаввуримизга воқеий тарзда акс эттиради» деб ёзади.

Форобий шеърда вазннинг аҳамиятига алоҳида эътибор беради:

«Агар сўзлар бирор нарсага қилинган тақлиддан ташкил топган бўлса-ю, лекин улар бирор оҳанг билан вазнга туширилган бўлмаса, ундай тизим сўзлар шеър саналмайди, балки бундайлар шеърини сўз — мулоҳаза деб юритилади, холос. Шу билан бирга, агар бу айtilган «шеърини сўзлар» маълум вазнга туширилиб, шеърини бўлақларга бўлинсагина айtilган сўзлар шеър бўла олади»².

Форобий нозиктабъ шеършунос бўлибгина қолмай, ўзи ҳам бадиий ижод билан шуғулланган, жумладан фалсафий теран рубоийлар ёзганлиги тарихий-адабий манбаларда таъкидланади. Чунончи, бизнинг олам ҳақидаги билимларимиз ҳеч нарсага арзимаслиги, ҳақиқий моҳият ҳали тешилмаган шариф бир гавҳар эканлиги, ҳамма ўз

¹ *Абу Наср Форобий*. Фозил одамлар шахри. Тошкент, 1993 йил, 113-бет.

² Ўша ерда. 111—112-бетлар.

аклининг даражасига кўра бир нима дейиши, асл нуктага ҳеч ким етиб боролмагани хусусидаги мана бу мазмуни жуда чуқур, бадий жихатдан мукамал рубойни ҳам унга нисбат берадилар:

Асрори вужуд хому нопухта бимонд,
В-он гавҳари бас шариф носуфта бимонд.
Хар кас ба далили ақл чизе гуфтанд,
Он нукта, ки асл бувад — ногуфта бимонд.

Эргаш Очилов таржимаси:

Олам сири то хануз ечилмай келади,
Бу бебаҳо дур ҳамон тешилмай келади.
Хар бир киши акли борича сўз айтар,
Ҳақ моҳияти, лекин очилмай келади.

1994 йили Техронда нашр этилган «Рубойнома» тўпламида комусий олимнинг яна бир рубойси келтирилган:

Эй он, ки шумо пиру жавон дидоред,
Азрақпўшони ин куҳан деворед.
Тифле зи шумо дар бари мо маҳбус аст,
Ўро ба халоси химмате бигморед.

Эй сиз бу кўҳна дунёнинг кўк хирка —
Кийган қари-ёшлари, келингиз бирга.
Химмат килингу халос этинг, бир болангиз
Маҳбус бўлди тушиб бизнинг занжирга.

Бу рубой сўфиёна мазмунга эга. Чунки кўк хирка тасаввуфда муайян даражага эришганлик белгиси сифатида кийилади. «Хирқанинг ранги қора, кўк (мовий) ва оқ бўлган. Тарикатга янги кирганлар қора, маълум бир даражага етишганлар, сайру сулукни ниҳоясига етказганлар оқ рангдаги хирқа кийишлари бир одатга айлантирилган бўлса-да, хирқапўшликда мовий рангнинг нуфузи анча юқори бўлган»¹. Хужвирий ҳам «Сўфийларнинг кийимлари кўпинча мовий рангадир», деган экан.

Агар рубой ҳаётинг асосга эга бўлмаса, бу ерда «маҳбус бола» кўнглининг нафс тутқунлигига ишора.

Шундай қилиб, Форобийга нисбат бериладиган рубойлар сони 2 тага етди. Бу рубойлар комусий олимнинг шеърини салоҳияти ҳам баландлиги, бадий тафак-

¹ *Хаққул И.* Тасаввуф сабоқлари. Бухоро, 2000 йил, 85–86-бетлар.

кури теранлигини кўрсатади. Хусусан, биринчи рубоий фалсафий мазмунининг теранлиги, бадий мукамаллиги билан бемалол Абу Али ибн Сино, Умар Хайём, Мирзо Бедил рубоийлари билан рақобатлаша олади.

Форобий араб тилида ҳам шеърлар ёзган. Араб муаррихи Ибн Аби Усайба (1203—1270) «Уюн ал-анбо фи табақот ал-атиббо» («Табиблар даражасини белгилаш учун хабарлар чашмаси») асарида «Баъзида Форобий шеър ҳам ёзар экан», — деб аллома ижодидан келтирган намуналарни А. Ирисов ўзбек тилига таржима қилган — уларда муаллифнинг ўзи, замондошлари ҳақидаги кузатишлари, фалсафий мулоҳазалари ўз ифодасини топган. Чунончи, қуйидаги шеърини парча таржимаи ҳол хусусиятига эга бўлиб, унда Форобийнинг ўзига берган баҳоси, замондошларига муносабати ва ҳаётини принциплари бадий талқин қилинган:

Кўрдим аҳли замонни: боши эгилган андоқ,
Гапида маъно йўқдир, тили ғализ, тумтароқ.
Хар бошлиқда бир ташвиш, ҳар бошда бор мусибат,
Шунинг учун уйимдан чиқолмай тоқатим тоқ.

Номусни асрамоққа узлатдаман, панада,
Мен иззатимни асраб, қаноат этдим ҳар чоқ.
Сабр-чидам майини йиғиб, қуйдим жомига,
Кафтимда у нурафшон, мен анга бўлдим ўрток.

Бор давлатим, ичурман, май шиша менга улфат,
Култ-култ овози — наво, эштай дейман кўпроқ,
Бўшаб қолган диёрлар, одамлар сўзларидан
Мева териб олурман, йўқолмиш йўкса мутлоқ.

Таржимон тўғри таъкидлаганидек, бу ерда май рамзий маънода — у сабр тимсоли бўлиб келмоқда: май кайф берганидек, қаноатнинг ҳам оқибати ҳамиша хайрли бўлади.

Бошқа бир шеърда эса аллома-шоир умримни иккита шиша билан ўтказдим: улардан бири — сиёҳ, иккинчиси — май билан тўлдирилган; бири билан фикрларимни китоб қилсам, иккинчиси билан дилдаги ғамларимни юваман дейди. Маълумки, май мумтоз шеърятда ҳаёт завқи ва мухаббат рамзи бўлиб келади.

Қуйидаги шеърда эса Форобий дунёнинг ўткинчилиги, ҳаётнинг бевафолиги, бинобарин, умрни беҳуда нарсалар

билан ўтказмай, ҳақиқат тантанасига бағишлаш зарурлиги, инсон жисми фано тўфони олдида омонат бир нарса экан, арзимас нарсалар учун ўзаро адоват керак эмаслиги каби фалсафий мушоҳадаларини баён этади:

Узоқ юр бўлса ботил, сўзи ёлғон,
Ҳақиқат тарқатиб кет, бўлса имкон.
Бўлмади дунё биз учун абад уй,
Бас келмайин ўлимга ҳеч бир инсон.

Куррага тушган чизиклар бизмикан?
Елса ел сал – йўқ бўлурмиз шул замон.
Шул экан ҳол – бу муҳолифлик нечун
Арзимасга бир-бири бирлан ҳамон?
Жондан ажралганлик аъломасмикан
Айламақдан бунчалик тўс-тўполон?!

Форобий меросига қизиқиш ҳамма даврларда ҳам баланд бўлган. Лекин унинг ҳаёти ва ижодини тизимли ўрганиш XX асрнинг биринчи ярмида авж олди. И. Гольдциер, Р. Хаммонд, Н. Ришар, А. Кримский, В. Бартольд, Е. Бертельс, Деххудо Ҳусайний, Саид Нафисий, И. Мўминов, О. Файзуллаев, М. Хайруллаев, А. Ирисов, Т. Қориниёзий, А. Қосимжонов каби кўплаб Шарқ ва Ғарб олимлари буюк ватандошимиз меросини тадқиқ этганлар. Форобийнинг «Фалсафий рисоалар», «Мантикий рисоалар», «Математик рисоалар», «Ижтимоий-ахлоқий рисоалар», «Тадқиқотлар ва таржималар» каби бир қатор асарларидан намуналар эълон қилинган. Юртимизда мактаблар, кутубхоналар ва кўчалар буюк алломанинг номи билан аталади.

ШАРҚ АДАБИЁТИНИНГ ШОҲ КИТОБИ

Забардаст форс-тожик шоири ва мутафаккири Абулқосим Фирдавсий (Тусий) 934 йилда Тус шаҳри яқинидаги Бож қишлоғида камбағаллашиб қолган заминдор оиласида туғилган. Бошланғич таълимни қишлоғидаги мактабда олиб, кейин Тус ва Нишопур шаҳарларидаги мадрасаларда таҳсилни давом эттиради. Замонасининг барча асосий илмларини эгаллаб, араб ва паҳлавий тилларини чуқур ўрганади. У Эрон, Турон, Юнон ва Хиндистон

олимларининг турли соҳадаги асарларидан яхши хабардор бўлган. Ўз даврининг қомусий олими бўлиб етишгани учун ҳам уни ҳаким деб улуғлашган. Фирдавсий билимининг қанчалик чуқурлиги, дунёқарашининг қанчалик кенглиги, шеърый салоҳиятининг қанчалик юксаклиги муаззам «Шохнома»да манаман деб турибди — бунга ишонч ҳосил қилиш учун асарни ўқиб чиқишнинг ўзи кифоя. Абдурахмон Жомий ҳам: «Шохнома»дек асари бор кишига таъриф ва тавсиф бекор», — деб ёзади. У ёшлигиданоқ шеърлар машқ қила бошлаган, бироқ бу ҳақда маълумотлар бўлса-да, шеърларининг ўзи етиб келмаган. Унинг «Юсуф ва Зулайхо» номли дoston ёзганлиги ҳам ҳалигача мунозарали. Шоир отасидан қолган ерда дехқончилик қилиб кун кечиради. Баъзи манбаларда унинг узоқ йиллар сарбозлик хизматида бўлгани ҳам айтилади.

Шохноманавислик узоқ тарихга эга. Маълумки, сомонийлар даврида Эрон ва Турон халқларининг нафақат ижтимоий-сиёсий, балки маданий-маънавий ҳаётида ҳам бир кўтарилиш бўлган. Миллий ифтихор туйғуси кучайиб, ўзининг кимлиги, кадр-қимматини англаш ва уни бошқаларга ҳам тан олдириш учун улар Эрон ва Туроннинг шонли воқеаларга бой тарихини тиклаш, қахрамонликларга тўла ўтмишини қаламга олишга интиладилар. Бундан мақсад миллий давлатчилигини оёққа қўйиш учун арабларга қарши курашда мафкуравий қурол сифатида фойдаланиш, форсий ва туркий халқларнинг шаън-шавкати улардан кам эмаслиги, билъакс устунлигини кўрсатиш эди. Шу ниятда қадимий афсона ва ривоятлар, буюк шоҳлар ва баҳодирлар ҳақидаги қисса ва жангномалар, сосоний ҳукмдорларнинг солномалари ва маъмурий ҳужжатлар асосида «Хватайнамак» («Худойнома» — «Хукмдорлар ҳақида китоб») тўплами яратилган. У қайта ишланиб, X асрда «Шохнома» номи билан юритила бошлаган. Шу тариха 9—10 та «Шохнома» яратилгани тарихдан маълум. IX—X асрларда уларнинг кўпи араб тилига ҳам таржима қилинган. Лекин уларнинг бирортаси бизгача тўлиқ етиб келмаган. Жумладан, йирик амалдор ва лашкарбоши Абу Мансур Муҳаммад Абдураззоқ Тусийнинг топширигига кўра, 957 йили Абу Мансур ал-Маъмарий томонидан насрий «Шохномаи Мансур» яратилади. Бу асарнинг фақат

бошланиш қисмигина бизга етиб келган. Тахминан 963 йили Абулмуайяд Балхий ҳам насрий «Шоҳнома» ёзади. У билан айна бир вақтда Масъуд Марвазий ва Абу Али Балхийлар «Шоҳнома» битадилар. Балхий асарига Фирдавсий «Шоҳнома»сида тилга олинмаган Нариман, Сом, Оғуж, Ваходан, Кайкишан номлари билан боғлиқ лавҳалар мавжуд бўлган. Марвазий ўз «Шоҳнома»сини биринчи одам ва биринчи подшоҳ Каюмарсдан бошлаб, сомнийлар давлатининг охириг д аври тасвири билан тугаллайди. Бу борада тўпланган катта тажриба ва йиғилган салмоқли материал асосида сомний ҳукмдорлар буйруғи ва ҳомийлигида Абу Мансур Муҳаммад бинни Аҳмад Дакикий назмий «Шоҳнома»га қўл уради. Бирок, у Зардушт, Гуштасп ва Аржасп дostonларини — жами минг байт ёзганда фожиали равишда ўлдирилади. Болаликдан қадимий афсона ва ривоятлар, қаҳрамонлик қиссалари ва жангномаларни жон қулоғи билан тинглаб улғайган, Ватанга ва унинг буюк тарихига муҳаббат руҳида тарбияланган, кейинчалик ўзи ҳам халқ ичида юриб, уларни ёзиб олган, форс ва паҳлавий тилларидаги кўплаб тарихий китобларни мутолаа қилган, шу тариқа бой оғзаки ва ёзма материаллар йиққан Фирдавсий бир кадрдон дўстининг даъвати ва паҳлавий тилидаги қадимий шоҳлар тарихи жамланган китобни совға қилиши ҳамда Тус ҳокими Мансур бинни Муҳаммаднинг моддий қўллаб-қувватлаши билан салафи чала қолдирган «Шоҳнома»ни давом эттиради.

Эрон ва Турон халқларининг қарийб тўрт минг йиллик тарихи юксак маҳорат билан бадиий талкин қилинган 60 минг байтдан иборат «Шоҳнома» устида Фирдавсий 30 йил тер тўқади. Тадқиқотчилар асарни уч қисмга бўладилар: биринчи бўлимда шоир энг қадимий афсона ва ривоятларни қайта ишлаб, назм ипига терган бўлса, иккинчи бўлимда халқ қаҳрамонлари ҳақидаги қисса ва жангномаларга янги ва мангу ҳаёт бахш этади, учинчи бўлимда тарихий шоҳлар ҳаётини қаламга олади. «Шоҳнома» энг қадимги даврлардан бошланиб, сосонийлар шоҳи Яздигард III даврида арабларнинг Эронга бостириб кириши билан яқунланади. «Шоҳнома» ҳажми, мавзу қўлами, образлар олами, қаҳрамонларнинг кўп ва хилма-хиллиги, ғоявий мотивлари ва кўтарилган масалалар жихатидан жаҳон адабиётидаги энг катта эпик

асардир. Юздан ортиқ катта-кичик дostonлардан ташкил топган бу муаззам асарда мингдан зиёд турли даражадаги персонажлар иштирок этади.

«Шoҳнома» гарчи шoҳлар китоби деб аталиб, 50 подшoҳликдан иборат тўртта сулоланинг тарихи унда қатъий тартиб асосида ёритилган бўлса-да, барча курашлар ва қаҳрамонликларни халқ ичидан чиққан баҳодирлар амалга оширадилар. Асарда Ватан ва халқ йўлида жонини тиккан юзлаб фидойи қаҳрамонлар образи яратилган. Подшoҳлар баҳонасида халқ, унинг тарихи, қаҳрамонликлари улуғланган. Айни жиҳатдан «Шoҳнома» халқ заковати ва жасоратига қўйилган ўзига хос назмий ҳайкалдир.

«Шoҳнома»нинг асосий ғояси — Ватанни улуғлаш, халқ қудрати ва заковатини кўз-кўз қилиш, миллат фарзандларини васф этиш ва шу орқали уларни бирликка, марказлашган давлат қуришга чақириш, ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик ва тинчликсеварликни мадҳ этиш, эзгулик, олийжаноблик, ҳалоллик, мардлик, меҳнатни тараннум этиб, қонли урушлар, ёвузлик, жабру зулм, адолатсизлик, мунофиқликни қоралашдан иборат. Асарда шоирнинг ўз халқига бўлган бекиёс меҳру муҳаббати, айни пайтда, босқинчиларга қарши чексиз қаҳру ғазаби яққол кўзга ташланиб туради. «Шoҳнома»даги Рустам, Сухроб, Сиёвуш, Бижан, Золи Зар, Рудоба, Гударз, Гев, Тус, Хожир, Гурдофарид, Хумой, Манижа сингари қаҳрамонлар ер юзида адолат тантанаси учун курашадилар. «Зол ва Рудоба», «Бижан ва Манижа» дostonларида чинакам байналмилаллик ғоялари илгари сурилган. «Исфандиёр», «Шоғод», «Ўн икки муҳораба» дostonларида мамлакатнинг яхлитлигига раҳна солувчи, уруш оловини ёқувчи золим ва фитначи шоҳу саркардалар кескин қораланади. «Сиёвуш» дostonида уруш ва тинчлик масаласи бадий талқин қилинади. Айни пайтда, Рустам ва Таҳмина, Зол ва Рудоба, Бижан ва Манижалар ўртасидаги соф ва самимий севги ҳассос мисраларда тараннум этилади. Лирик чекинишларда шоир тирикликнинг азалий ва абадий муаммолари билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларини ҳам юксак маҳорат билан баён этганки, уларнинг қўпи ҳикмат каби жаранглаб, халқ макол-маталларига айланиб кетган:

Такдир ёмонликни кўрганда раво,
Сабоқ ол ундан ҳам, топа ол зиё.

* * *

Бировга соғинса ҳар ким ёмонлик,
Ниҳоят ул ўзи топмас омонлик.

* * *

Хунар билан ақлинг бириккан ҳамон,
Ҳар иш бу жаҳонда юришгай равон.

Мана бу мисралар эса худди ҳозирги кунда ёзил-
гандай:

Еримиз, сувимиз, фарзандимиз деб,
Хотин, бола-чақа, дилбандимиз деб,
Бирма-бир жонимиз этамиз фидо,
Ватанни душманга бермаймиз асло!

«Шоҳнома»дек салмоқли ва бадиий юксак асари
билан Фирдавсий форсий тилнинг бекиёс қудратини на-
мойиш қилди, унинг шеърят тили сифатидаги мавқеини
муस्ताҳкамлади. Бу ҳақда шоирнинг ўзи асар хотимасида
шундай дейди:

Обод бинолар ҳам бўлгуси хароб,
Уларни емиран ёмғир ва офтоб.
Назмдан яратдим бир қасри баланд,
Ёмғирлар, шамоллар унга не писанд!
Ўттиз йил меҳнатга ўзни урдим мен,
Форсийда Ажамни тирилтирдим мен.
Энди мен ўлмасман, тирикман мудом,
Чунки сўз уруғин сочганман чунон...

Буюк немис шоири ва мутафаккири Гёте «Ғарбу
Шарқ девони»га ёзган шарҳларида Фирдавсий Эроннинг
афсонавий ва тарихий ўтмишини яхлит ҳолда қаламга
олгач, кейинги шоирларга умумий гаплар ва баъзи бир
талқинлардан бошқа нарса қолмади, деб лутф этган эди.
Француз шарқшуноси Анри Массенинг эътирофича эса,
«Шоҳнома» халқ улуғворлиги ва у чеккан ғам-ғуссалар
ҳақидаги дoston бўлиб, шунинг ўзи уни жаҳон сўз санъ-
атидаги энг улуғ асарлар қаторига қўшиш учун кифоя
килади.

Сомонийлар салтанати кучга тўлган даврда бошланиб,
шоирнинг нақ ярим умрини олган «Шоҳнома» ниҳоясига

етганда, бу қудратли давлат парчаланиб, қорахонийлар ва ғазнавийлар ўртасида бўлинган эди. Шунинг учун шоир асар муқаддимасига ғазнавийлар ҳукмдорини мадҳ этувчи бир бағишлов илова қилиб, уни шоҳ Маҳмудга тақдим этади. Лекин мутаассиб уламолар ва ҳасадгўй шоирларнинг қутқуси билан у асарни муносиб баҳоламайди. 30 йил заҳмат чекиб ёзилган 120 минг мисрадан иборат муаззам асарни бор-йўғи 20 минг кумуш тангага раво кўрган Маҳмуд Ғазнавийнинг пасткашлигидан хафа бўлган Фирдавсий бу маблағни ҳаммом ходими, шарбатдор ва уни келтирган мулозимга бўлиб бериб, Ғазнадан чиқиб кетади. Бу ҳақда афсона-ривоятлар шунчалик кўпки, уларнинг қайси бири ҳақиқату қайси бири тўқима эканлигини ажратиш қийин. Лекин шундай қудратли Маҳмуд Ғазнавий «Шоҳнома»дай буюк, сўз санъатининг нодир дурдонаси кадрига етмаган, Фирдавсийдай забардаст шоирни беобрў қилган жоҳил ва такаббур шоҳ сифатида тарих саҳифаларида қолгани ҳақиқат. Абдурахмон Жомий таъбири билан айтганда:

Кетиб оламдан ул Маҳмуд, йўқолмиш шавкату шони,
Қадрсиз килди шоирни, деган гап колди оламда.

«Сийлов»идан юз ўғиргани учун Маҳмуд Ғазнавий таъқибига учраган Фирдавсий унинг қўли етмайдиган узок вилоятларга қочиб, яшириниб яшайди. Ниҳоят, паймонаси тўлиб, қишлоғига қайтган шоирни руҳонийлар шиаликда айблаб, мусулмонлар қабристонига кўмишга руҳсат бермайдилар. Унинг жасади отасидан қолган боғнинг бир чеккасига кўмилади.

Орадан йиллар ўтиб, бир даврада «Шоҳнома»дан байтлар ўқилганда Маҳмуд Ғазнавийга маъқул келади ва унинг муаллифини сўрайди. Унга бу байтлар Абулқосим Фирдавсий қаламига мансублигини айтадилар. Шунда у улуғ шоирга нисбатан ноҳақлик қилганлигини тушунади ва бир туяга олтин-кумуш, қимматбаҳо совға-саломлар юклаб, Фирдавсийга олиб боришлари ҳақида амр қилади. Тақдирнинг ўйинини қарангки, шоҳ инъомлари ортилган туя Туснинг бир дарвозасидан кирганида иккинчи дарвозасидан шоирнинг жасадини олиб чиқиб кетишаётган бўлади.

«Ҳаким Носир Хисрав «Сафарнома»да шундай келтирган:

Тўрт юз ўттиз саккизинчи хижрий санада Тус йўлида янги қурилган улкан работни кўрдим.

— Бу работни ким қурди? — деб сўраганимда:

— Бу работ Султон Маҳмуд Фирдавсийга инъом қилиб юборган маблағ ҳисобидан бунёд этилди, — дейишди.

Бунинг қай тарзда юз берганини сўраганимда, шундай жавоб беришди:

— Фирдавсий вафот этган эди ва унинг меросхўри инъомни қабул қилмади. Султонга арз қилганларида, у шу ерда бир иморат қуришга фармон берди ва ушбу работ ўшади¹.

1934 йилда Фирдавсий таваллудининг 1000 йиллиги муносабати билан унинг қабри устига катта макбара қурилган ва у шоир ихлосмандларининг муқаддас зиёратгоҳига айланган.

Фирдавсий «Шохнома»си ўзидан кейинги Шарқ адабиётига кучли таъсир кўрсатди, унга жавобан кўплаб «Шохнома»лар ёзилиб, ўзига хос шохноманавислик анъанаси вужудга келди. Бу анъанани Асадий Тусий (XI) бошлаб берди: у 1066 йилда 145 боб, 9000 байтдан иборат «Гершаспнома» дostonини яратади. Қадимги Эроннинг афсонавий қаҳрамони бўлган Гершасп Жамшиднинг олтинчи авлоди, Фирдавсий қаҳрамони Рустамнинг катта бобосидир. Фирдавсий «Шохнома»сида Гершасп ҳақида батафсил тўхталмагани учун Асадий Тусий унинг фаолиятини кенг ёритишни мақсад қилган.

XI—XII асрларда «Барзунома», «Бахманнома», «Кушнома», «Фаромурзнома» асарлари, кейинроқ — мўғуллар ҳужуми арафасида «Жаҳонгирнома», Қонейий Тусийнинг «Салжукнома»си, 1300 йилда қатл этилган шоир Робейий Бушанжийнинг «Картнома»си, темурийлар даврида «Сомнома», Рустамнинг қизи Гуштаспбонуга бағишланган 4 дoston пайдо бўлди. Бу дostonлар орасида энг салмоқлиси «Барзунома» бўлиб, унинг икки нусхаси маълум: кичиги — 45, каттаси — 65 минг байтдан иборат.

«Шохнома» таъсирида бир неча тарихий ва тасаввуфий дostonлар ҳам яратилган: «Искандарнома»лар, мутасаввиф шоирлар ёзган панднома дostonлар, «Шохнома», «Шаҳаншоҳнома» номлари билан ижод қилинган асарлар

¹ Кўчирма Фулом Каримнинг «Сафарнома»нинг ўзбекча нашрига ёзган «Ҳаким Носир Хисрав ва унинг ижодий мероси» номли сўзбошисидан олинди (Қаранг: *Носир Хисрав*. Сафарнома. Тошкент, 2003 йил, 10-бет).

шулар жумласидандир. Фақат Ҳамдуллоҳ Муставфий Қазвинийнинг «Зафарнома» китоби «Шохнома»нинг давоми бўлиб, 1335 йилгача бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олади. Соҳиб номли шоир ҳам 1320 йилда ёзилган «Дафтари Дилкушо» асарида «Шохнома»ни давом эттирган: унда форс ҳокимлари ҳаёти ёритилиб, мўғуллар истибдодига қарши ўз ватанининг мустақилликка интилиши ва қахрамонлик анъаналари тараннум этади.

«Шохнома» оммабоп асарга айланиб, халқ орасида кенг тарқалганидан сўнг қатор ўзгаришларга ҳам учраган. Шунинг учун темурий шахзодалардан Бойсункур Мирзо буйруғига биноан 40 дан ортиқ нусхаларини ўзаро қиёслаб, шу асосда унинг мукаммал матни яратилади. Фанда «Шохнома»нинг Бойсункур нусхаси сифатида машҳур бу матн асарнинг ишончли нусхаларидан бири ҳисобланади. «Шохнома»нинг танқидий матнлари ичида энг мўътабари эса Е.Э. Бертельс ва А. Нўшин таҳрири остида тайёрланган IX жилдликдир.

Бадий юксаклиги, бекиёс даражада халқчиллиги туфайли ва халқ орзу-армонларини куйлаганлиги учун ҳам, мана, минг йилдан буён «Шохнома» ўқувчилар қалбини забт этиб, шуҳрат чўққисидан тушмай келмоқда. Фирдавсий қахрамонлари ўзбек халқи орасида ҳам қадимдан машҳур. «Китоби Жамшид», «Китоби подшоҳ Афросиёб», «Шоҳ Тахмурасп» номли халқ китоблари, «Рустам ва Сухроб», «Доро ва Искандарбек» каби халқ эртаклари «Шохнома»дан илҳомланиб, ёки унинг таъсирида яратилган. Ёзма адабиётда ҳам Юсуф Хос Ҳожибдан тортиб Алишер Навоий ва Бобургача, Мунистан Абдулла Ориповгача барча ўзбек шоирлари Фирдавсийни ўзларига устоз санаб келганлар.

«Шохнома» дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Жумладан, XIII аср бошида араб, XV—XVI асрларда турк ва гуржи, XIX асрдан эса француз, инглиз, немис, итальян ва рус тилларига ўгирилган. «Шохнома» ўзбекчага Шоҳ Ҳижрон, Хомуший (XVIII), Нурмуҳаммад Бухорий, Очилдимурод Мирий (XIX), Ҳ. Фулом, Назармат, Ж. Жабборов, Ш. Шомухамедовлар (XX) томонидан таржима қилинган бўлса-да, бу таржималарнинг бирортаси тўлиқ эмас. «Шохнома» сюжетлари асосида «Заҳхоки Морон», «Сиёвуш», «Рустам ва Сухроб» сингари сахна асарлари яратилган. Ж. Камол

тожик адиби С. Улуғзоданинг «Фирдавсий» романини ўзбекчалаштиришган.

Фирдавсий «Шохнома» асари билан сўз санъатида бир алпнинг жасоратини кўрсатдики, мана, орадан минг йил ўтса ҳам, у кўтарилган юксаклик бирор шоирга муяссар бўлган эмас.

БЕРУНИЙНИНГ АДАБИЙ МЕРОСИ

Абу Райхон Берунийни (973–1048) биз асосан ўз даврининг барча илмларини эгаллаган ва фаннинг ҳамма соҳалари билан шуғулланган комусий олим сифатида биламиз. Ҳолбуки, у бадиий ижод билан ҳам муттасил шуғулланган: араб тилида шеърлар ёзган, кўплаб шоирларнинг шеърларини таҳлил этган, шархлаган ва уларни ноҳақ танқидлардан ҳимоя қилган, қатор адабий асарларни форсийдан арабчага ўгирган, таржима асарларини тадқиқ этиб, уларга баҳо берган. Беруний ёзган 152 номдаги асарнинг 18 таси адабиёт ва унга ёндош соҳаларга оидлиги бежиз эмас. Унинг адабий мероси М. Салье, Б. Булгаков, У. Каримов, А. Ирисов, А. Қаюмов, А. Расулов, Н. Комилов, Х. Ҳомидий, М. Турсунов каби таниқли олимлар томонидан тадқиқ ва таржима қилинган. Хусусан, А. Расуловнинг «Беруний ва унинг шеърлари ҳақида баъзи мулоҳазалар» мақоласида комусий аллома қаламига мансуб 70 мисра шеър келтирилган.

Ўтмишда шоирлар турли фанлардан яхши хабардор бўлганларидек, олимлар ҳам кўпинча бадиий етук асарлар яратганлари маълум. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём каби комусий олимларнинг шаклан гўзал, мазмунан теран рубоийлари бунинг ёрқин исботидир. Ҳассос сўз санъаткори Фузулий эса: «Шоирлигим муқаррар бўлгач, умримнинг бир қисмини сарфлаб, турли илмларни ўргандим. Чунки илмсиз шеър пойдевори йўқ деворга ўхшайдики, бундай девор жуда омонат бўлади», — деб ёзган эди.

Беруний ўз шеърларини араб тилида ёзган бўлиб, улар бизгача тўлиқ етиб келмаган. Фақат Ёқут Ҳамавий (1179–1229) «Мўъжам ул-удабо» («Адиблар луғати») асарида: «У шеър ҳам айтган. Гарчи шеърлари юксак даражада бўлмаса-да, у каби сиймолардан бунинг содир бўлиши ажойибдир. У шеърларида подшоҳлар билан

ўтган дамларини эслайди, Абулфатҳ ал-Бус-тийни мадҳ этади»¹, — деб алломанинг 17 байтли бир мадҳияси, икки шеър ва учта фалсафий тўртлигини келтиради. Мадҳияда Беруний дастлаб устози Абу Наср Мансур бин Али бин Ирок, кейин хоразмшоҳлар Абулҳасан Али (997—1009), Абулаббос Маъмун (1009—1017) ҳамда Маҳмуд Ғазнавийни мадҳ этади. Чунончи, устозини:

Боқди Ирок оиласи сут билан,
Мен — ниҳолга Мансур бўлди дармоним², —

деб миннатдорчилик туйғуларини изҳор этса, Абулаббосни таърифлаб:

Сўнги Маъмун назар солди ҳолимга,
Бошим кўкка етказди ул султоним, —

дейди. Маҳмуд Ғазнавийни эса қуйидагича улуғлайди:

Неъматини Маҳмуд дариф тутмади,
Кўрмасликка олди доим нуксоним.
Жаҳолатим афв айлади ҳурматлаб,
Обрў юксак, тўним янги, бут ноним.

Ушбу қасидани аллома-шоир илм довонларини забт этиб, шон-шуҳрат чўққисига юксалганидан кейин, ёзган. Қуйидаги фахрия мисралар бунинг далили:

Пешволардан олға ўтдим жаҳд ила,
Мен ғаввосу илм бўлди уммоним.

Ҳинддан сўра Машрик аро кадримни,
Мағриб мени ўқир — йўқдир армоним.

Қуйидаги мисралардан эса «меҳнатсиз шуҳрат қозонган»лар қораланиб, илм заҳматини тортганлар улуғланади:

Ким учса саъй-жаҳд қилмай шуҳратга,
Қарам либосида кўзи бўлса оч,
Ғафлат соясида шод бўлур, аммо,
Шараф қийимисиз қолар яланғоч.

¹ Бу ҳақда қаранг: Хоразм Маъмун академияси. Тошкент, 2005 йил, 240—241-бетлар.

² *Абу Райҳон Беруний*. Ҳикматлар, нақллар, шеърлар. Тошкент, 1973 йил, 98-бет (Шеърларни А. Ирисов таржима қилган).

Аллома ижодидан етиб келган шеърӣй парчалар орасида ишқ-муҳаббат мавзуидаги гўзал ва ҳассос бир тўртлик ҳам бор:

Масофа туфайли айшим бузилди,
Дилимда ором йўқ, тенгсиздир фироқ.
Мактубинг дардимга тўтиё бўлди,
Минглаб парихондан ўша яхшироқ.

Абулҳасан деган шоирнинг Беруний ва унинг аж-додларини муболаға билан мадх этиб ёзган қасидасига олимнинг кинояли жавоби тадқиқотчилар ўртасида мунозарага сабаб бўлиб келади. Чунки баъзилар олимнинг фикрларини тўғридан-тўғри қабул қиладилар. Ҳолбуки, Беруний маддох таърифларини ҳаддан ошириб, ўзи ва ота-боболарини йўқ сифатлар билан улуғлагани учун унга киноя билан жавоб қилади:

Эй мени мадх этган беодоб шоир,
Бу мадҳинг айлади мени кўп таҳқир.
Мақтовга сўз излаб, шеърлар ёзибсан,
Насабим кўтариб кўкка беназир.

Онт ичиб айтаман: билмам насабим,
Хатто ота-бобом, насабим кимдир?
Отам Абу Лаҳабдек одобсиз бир чол,
Онам-чи, хув ўша ўтинкаш кампир.

Мақтову мазаммат, эй Абулҳасан,
Ҳазилу чин каби менга барибир.
Бу ишга берилиб, ўзни қийнама,
Қўй энди, уриниб бўлма беҳузур.

Бу ерда Абу Лаҳаб – Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси ва энг ашаддий душмани. Асл исми Абд ал-Уззо ибн Абдулмуталлиб. Муҳаммад алайҳиссаломни масхаралаб, унга қарши хотини билан биргаликда турли ифвою фитналар қилгани учун «дўзах ўтининг отаси» маъносида Абу Лаҳаб лақаби берилган.

Беруний «Ал-Осор ал-боқиан ал-қурун ал-ҳолия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар»), «Ҳиндистон», «Ал-жавохир» («Минералогия»), «Геодезия», «Сайдона» («Фармакогнозия») асарларида ўз фикрларининг далили учун кўплаб шоирларнинг шеърларидан намуналар келти-